

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (2) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 26.08.2024

Kabul tarihi | Accepted: 27.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.04.2025

Tevfik Evci

<https://orcid.org/0009-0008-9203-588X>

Dr., Türkiye, tevfik_evci@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Evci, T. (2025). Tanzimat'ın Malî Reformlarının Uygulanması: Edirne Muhassıllığı ve Muhassıllık Meclisi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (2), 103-127.

Tanzimat'ın Malî Reformlarının Uygulanması: Edirne Muhassıllığı ve Muhassıllık Meclisi*

Öz

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devlet adamları bir taraftan iç problemlerle mücadele ederken diğer taraftan da imparatorluktaki gayrimüslim tebaanın yaşadığı sorunları bahane ederek devamlı devletin iç işlerine müdahale eden Batılı devletlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Devleti yönetenler bu durumla baş edebilmenin ancak güçlü bir idarî, malî ve askerî yapı tesis edilmesiyle mümkün olabileceğine karar vererek reform hareketlerine girişmişlerdir. Aslında bu reform hareketleri III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) zamanında belli bir ölçüde başlamıştı. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat'ı bu iki dönemin bir devamı ya da tamamlayıcısı olarak nitelendirilebiliriz. Tanzimat'la birlikte imparatorlukta yürütülen bu hareketlerin en önemlilerinden birisi geleneksel iltizam sisteminin terk edilerek yerine muhassıllık sisteminin kurulmasıdır. Malî alandaki bu girişim aynı zamanda diğer reformların başarılı ya da başarısız olmasında önemli bir faktör olacaktı. Çünkü yapılacak tüm yenilikler önemli ölçüde malî kaynak gerektirmekteydi. Muhassıllık sisteminin ilk başta tüm ülke yerine başkente yakın vilayetlerde uygulanmasına karar verilmiştir. Edirne Eyaleti de bunlardan birisidir. Bu çalışmada Edirne'de muhassıllık sisteminin tesisi, başarıları, başarısızlıkları ve bunların nedenleri arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir. Zira Edirne Eyaleti kozmopolit yapısı sebebiyle imparatorluğun küçük bir örneği konumundaydı. Bu nedenle uygulama sırasında yaşanan -

* Bu çalışma yazarın “Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908)”, adlı doktora tezinden üretilmiştir.

olumlu yahut olumsuz- hadiseler Osmanlı İmparatorluğu'nun o döneminin daha iyi anlaşılmasında faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Muhassıllık, Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu

Implementation of the Financial Reforms of Tanzimat: Edirne Muhassillik and Muhassillik Council

Abstract

By the XIXth century, Ottoman statesmen had to struggle with internal problems on the one hand, and on the other hand, they had to fight against Western states that constantly intervened in the internal affairs of the state by using the problems of non-Muslim subjects in the empire as an excuse. The rulers of the state decided that it was only possible to cope with this situation by establishing a strong administrative, financial and military structure and embarked on reform movements. In fact, these reform movements had started to a certain extent during the reigns of Selim III (1789-1807) and Mahmut II (1808-1839). Proclaimed in 1839, Tanzimat can be described as a continuation or complement of these two periods. One of the most important of these movements carried out in the empire with the Tanzimat was the abandonment of the traditional iltizam system and its replacement by the muhassıllık system. This initiative in the fiscal sphere would also be an important factor in the success or failure of other reforms. Because all innovations required significant financial resources. At first, it was decided to implement the Muhassillik system in the provinces close to the capital instead of the whole country. Edirne Province was one of these provinces. In this study, the establishment of the muhassillik system in Edirne, its successes, failures and their reasons are analysed in the light of archival documents. Because of its cosmopolitan structure, Edirne Province was a small example of the empire. For this reason, we believe that the positive or negative events that took place during the implementation will be useful for a better understanding of that period of the Ottoman Empire.

Keywords: Edirne, Muhassıllık, Tanzimat, Ottoman Empire

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha XVIII. yüzyılda “Lale Devri” olarak adlandırılan dönemde (1718-1730) batı örneğinde birtakım yenilik hareketlerine girişildiği görülmektedir. Yüzeysel olarak yürütülen bu hareketler III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde daha köklü ve de genişletilerek devam etmiştir. İmparatorluğun kötü gidişatını durdurmak için devleti yeniden yapılandırma girişimi Tanzimat Fermanı (1839) ile adeta zirve noktasına ulaşmıştır.

3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda nazırlar, yabancı devletlerin elçileri, devlet büyükleri, ulema, lonca ve esnaf temsilcileri, Rum ve Ermeni Patrikler, Yahudi hahamı ve büyük bir halk kitlesi önünde Mustafa Reşit Paşa tarafından bizzat okunan ve bir döneme adını veren “Tanzimat Fermanı” ya da “Gülhane Hatt-ı Hümayûnu” Osmanlı tarihi için son derece

önemli bir dönemeci işaret eder.¹ Adil ve eşit vergi, can, mal ve namus dokunulmazlığı gibi bazı temel insan haklarına yer vermesi ile ferman anayasa modeli niteliğini taşıyan bir ana kanun özelliği gösterir (Seyitdanlıoğlu, 1999). Ayrıca fermanla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetim anlayışında ciddi bir değişim yaşanmış ve bu dönemde “hukuk devleti” olma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Yaşanan bu değişim yalnız devlet teşkilatı ile sınırlı kalmamış sosyal ve kültürel yapıda da köklü bir dönüşüm yaşanmıştır.²

İçeriğine baktığımızda fermanı beş bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölümde, kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti’nde Kur’an’ın ve şeriatın hükümlerine saygı gösterildiği ve bu sebeple devletin güçlü ve halkında refah içinde yaşadığı ifade edilmiştir. İkinci bölümde, yüz elli yıldan beri çeşitli sıkıntılar, felaketler ve türlü sebeplerden şeriata ve faydalı kanunlara saygı gösterilmediği için devletin eski kudretini kaybettiği ve zenginliğin yerini ise fakirliğin aldığı belirtilmiştir. Üçüncü bölümde, devletin eski kudretini kazanması ve iyi idare edilmesi için yeni birtakım kanunlar yapılmasının gerekliliği anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde ise gerekli olan bu kanunların dayandırılacağı prensipler açıklanmıştır. Bu prensipler: Müslim, gayrimüslim tüm tebaanın can, mal, ırz ve namus güvenliğinin sağlanması, herkesin gelirine göre vergi vermelerini sağlayacak düzenlemeler yapılması ve askerlik yükümlülüğünün düzenli ve adil bir usule bağlanması ve beşinci bölümde de bu prensiplerin gereği belirtilmektedir (Karal, 2011; Seyitdanlıoğlu, 2011). Bu cümlelerin başına “Tanzimat bir bakıma köklü bir değişim ve dönüşümden çok bir restorasyon dönemi olarak askeri ve teknik olarak başlayan Batılılaşmanın üst yapı kurumlarını siyasi ve hukuki olarak şekillendirme süreciydi. Tanzimat süreci bu yönüyle Batı’daki orta sınıfın oluşturduğu siyasal biçim olan Ulus devletin kurumlarını imparatorluğun kurumlarına aşılama çabasıydı (Ebinç, 2024). Tanzimat Fermanı’nı izleyen 1840 yılı yukarıda belirtilen ilkelerin hayata geçirilmesi için imparatorlukta birtakım köklü değişikliklerin yapıldığı yıl olmuştur. Ancak, uygulamanın ne şekilde yapılacağına dair önceden hazırlanmış bir program yoktu. Özellikle fermanın temel ilkelerinden olan herkesin gelirine göre vergi vermesi usulünün uygulanabilmesi için öncelikle mal-mülk ve nüfus sayımı gerekiyordu. Fakat elde yeterli nitelikli unsur bulunmamaktaydı. Bunların yanı sıra eski usulün sağlamış olduğu faydaların yeni düzenle birlikte ellerinden gideceğini düşünen bazı çevrelerin tepki gösterecekleri ve Hattın uygulanmasında birtakım zorluklar çıkaracakları düşünüldüğünden Tanzimat’ın öngördüğü idarî, malî, askerî yenilikler imparatorluğun tamamında uygulamaya konulmadı. Öncelik başta çalışma konumuz olan Edirne olmak üzere,

¹ Hatt-ı Hümayûn’un tam metni için (Ayrıca bkz. Düstur, 1. Tertip C. 1; Takvim-i Vekayi, 15 Ramazan 1255 (22 Kasım 1839), def’a 187; Engelhardt, 1328; Ahmed Lûtfî Efendi, 1999; Karal, 2011; İncelik & Seyitdanlıoğlu, 2011).

² Fermanın bir değerlendirmesi için (bkz. Berkes, 2013; Abadan, 1940).

Hüdâvendigâr, Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas gibi payitahta yakın hükümetin kesin denetimi altındaki eyaletlere verildi. Trabzon Eyaleti'ne de öncelik verildiyse de yaşanan tepkiler üzerine uygulama bir süre ertelenmiştir (Çadircı, 1997). Hattın ilanından sonra yukarıda da ifade edildiği üzere birçok alanda reformlara başlanırken ilk olarak taşra teşkilatında yapılan düzenlemeler dikkat çekmektedir. Çünkü fermanın en önemli amaçlarından herkesin gelirine göre vergi vermesi, can ve mal güvenliğinin sağlanması ancak sağlıklı bir idarî yapılanmayla mümkündür (Çadircı, 2007). Prof. Halil İnalcık “*maliye’de ıslahat, Tanzimat’ın temelini teşkil etmekte idi ve idari sahada yapılan ıslahat daha ziyade malî merkeziyetçilik sistemini uygulamak için bir vasıta olarak kullanılmış görünmektedir.*” sözleriyle malî yönünün önemini vurgulamaktadır (İnalcık, 1964, s. 627). Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda üzerinde en fazla durulan konulardan birisi mülkî idareyi de ilgilendiren iltizam konusudur. Fermanda;

“...hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülmeyen iltizâmat usûl-ı muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise memleketin mesâlih-i siyasiye ve umûr-ı mâliyyesini bir âdemin yedd-i ihtiyârına ve belki, pençe-i cebr ü kahrına teslim demek olarak o dahî eğer zaten bir iyice âdem değilse hemen kendi çıkarına bakıp cem’-i harekât ve sekenâtı gadir ve zulümden ibâret olmasıyla...” denilerek vergi konusunda meydana gelen yolsuzlukların, ahalinin maruz kaldığı fenalıkların kaynağı olarak imparatorlukta yürürlükte olan iltizam usûlü görülmüştür.³ Vergi yükünü gereğinden fazla ağırlaştıran iltizam usulü yalnız halkın değil aynı zamanda hazinenin aleyhine olarak genişlemekte olduğu için kaldırılması halinde hem halkın altında ezildiği vergi yükü hafifletilmiş olacak hem de hazinenin geliri artırılmış olacaktı. Fakat uygulama geçmişteki örneklerinden oldukça farklı idi. Daha önceleri yapılan iltizam metodunun iyileştirilmesi, düzeltilmesi gibi çözümlerin aksine sistemin tamamen kaldırılması şeklinde çok daha radikal bir karar alınmıştır (Genç, 2000). Ülkede geleneksel vergi toplama şekli olan iltizam terkedilerek yeni bir usûl olan “muhassıllık” sistemine geçilmiştir.

1. Tanzimat’ın İlk Uygulaması: Muhassıllık ve Muhassıllık Meclisi

Tanzimat Fermanı ile halkı ve devleti zarara uğrattığı düşünülen yukarıda belirttiğimiz iltizam usulünün kaldırılması kararlaştırılmış, bu karar doğrultusunda farklı isimlerle halktan toplanan vergiler yerine herkesin gelirine göre tek bir vergi vermesi esası benimsenmiştir.

³ İltizam, devlete ait vergi gelirinin çoğunlukla müzayede ile tespit edilen ve bir kısmı peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezime güvenilir bir kefaletle devredildiği sistemdir. Osmanlı İmparatorluğu’nda ne zaman başladığı tam olarak bilinmeyen iltizam usulünün uygulanmasına ait ilk örnekler XV. asrın ikinci yarısından itibaren görülmektedir. Bu örneklerde görülen gelişmiş terminoloji ve mekanizma, usulün daha önceden var olduğunu düşündürmektedir. Yerel eşraf ve âyanın iltizamlardaki etkinliklerini azaltıp merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla, 1811’den itibaren mukataalar bulundukları bölgenin valisine ya da sancak beyine iltizama verilmeye başlanmıştır (Genç, 2000). (Ayrıca bkz. Yaman, 1944).

Böylece gelirlerin toplanmasında devlet ile halk arasında aracı rol oynayan mültezim işten el çektiler ve vergileri toplamakta görevli ve merkeze bağlı muhassıl-ı emvâl⁴ isimli görevliler vazifelendirilmişlerdir (Akyıldız, 2011; Eren, 2007). Bu muhassılların “...*ma’iyyetlerine lüzumu mikdâr ketebe tefrîk olunarak gönderilmesini ve bi-mennihi teâlâ mahallerine vusûllerinde ber-mucib-i ta’limât tahrîr-i emlâk ve nüfûsa mübâderet kılınması...*” isteniyordu (Ahmed Lûtî Efendi, 1999, s. 1085-1086). Ancak geleneksel malî sistemde radikal bir dönüşüm anlamına gelen bu kararın, Tanzimat bürokratları arasında birtakım endişe ve kaygılara neden olacağı muhakkaktı ki bu kaygıyı Meclis-i Umûmî de 1839 yılı aralık ayında yapılan müzakerelerde yeni sistemin nerede, nasıl uygulanacağı ve bu yeni usule karşı oluşabilecek tepkilerin nasıl önlenebileceği gibi konularda görmekteyiz. Ancak devlet adamlarının tüm endişelerine karşın Tanzimat’ın ilanından 1,5 ay sonra Meclis-i Umûmî’de oy birliği ile iltizamın kaldırılması kabul edilmiştir (Efe, 2009). Yıllardır uygulanmakta olan iltizam usûlünün kaldırılarak vergi toplama işleri birer devlet memuru olan “muhassıl”lara verilmiştir. Ancak bu muhassıllar basit birer vergi tahsil memuru değil aynı zamanda Tanzimat’ı malî açıdan da uygulamakla vazifeli önemli birer görevliyidiler (Cezar, 1986). Öte yandan Tanzimat reformlarını da ahaliye anlatmakla görevli olan bu memurlar bulundukları mahallin mülkî amirine karşı da sorumlu değillerdi (Çakır, 2012). Bu şekilde geniş yetkilerle donatılarak görev yerlerine varan muhassıllar, Tanzimat öncesi bir “vice-roi” derecesinde olan icra ve infaz konusunda padişahın mutlak vekili durumunda bulunan valilerin yetkilerini sınırlandırarak, vali ve ayanı vergi tahsili konusunda devre dışı bırakmışlardır (Şener, 1990). 23 Ocak 1840 tarihinde Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan bir talimatnâme ile muhassılların atanma ve çalışma biçimleri belirlenmiştir.⁵ Bu talimat-ı seniyye incelendiğinde yanlarında bir nefer kâtib-i emlâk ve nüfus olmak üzere iki yardımcı ile birlikte imparatorlukta görev yapacakları mahallere dağılan muhassıllara, hazineye ait tüm gelir kaynaklarının defterleri verilerek kayıtları bulunmayan gelir kaynaklarının saptanarak kayıt altına alınması ve en kısa sürede hazineye bildirilmesi isteniyordu (Yılmaz, 2014). Yine bu talimatta muhassılların vazifelerini tam olarak yerine getirebilmeleri için maiyetlerine gerektiği kadar nizamiye askeri verileceği, nizamiye askerlerinin olmadığı yerlerde ise redif askerlerinden faydalanacakları

⁴ Tanzimat’ın ilânından öncece eyâlet yöneticisi olarak “muhassıl”lara rastlanmaktadır. Fakat Tanzimat Devri’nde tesis edilen muhassıllık ile bunlar arasında sadece isim benzerliği bulunmaktadır. Muhassıl, başlangıçta geliri doğrudan padişaha ait olan hasların yönetiminde vazifeli iken daha sonra eyâlet veya sancağın hem valiliğini yapan hem de hâsılatını toplayan yöneticileridir (Çadırcı, 1987).

⁵ Talimatnâmenin tam metni Reşat Kaynar tarafından, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 2010, s. 237-245’te, zeyilleri ise aynı eser s. 248-254’te yayınlanmıştır (Ayrıca bkz. Sayın, 1999).

belirtilmektedir. Ayrıca ihtiyaçlarına göre istedikleri kadar yardımcı istihdam edebileceklerdi. Ancak bu kimselerin isimleri, aylıkları ve kefillerini gösteren bir defter merkeze gönderilecekti.

Muhassıllar kendilerinin oturmadığı fakat muhassıllık bölgelerine bağlı diğer kazalara vekil tayin edebileceklerdi (Şener, 1990). Muhassılların atanma ve görevlerini belirleyen bu talimatnâmede nüfus ve emlak sayımının ne şekilde yapılacağı, devlet memurlarına ödenecek yolluk ve diğer masrafların hazinece nasıl karşılanacağı da yer almaktaydı (Yılmaz, 2014; Çakır, 2012). Muhassılların görev ve yetkilerini belirleyen yönetmeliğin ikinci bendinde belirtildiği şekliyle muhassıl atanan yerlerde birer “meclis” oluşturulmasına karar verilmişti. Buna göre, Tanzimat-ı Hayriye gereği tayin olunacak muhassıl-ı emvâl bir nefer kâtib-i mal ve bir nefer kâtib-i emlâk ve nüfus ile varacakları mahallerde birer meclis tertib edeceklerdi. Üyeleri: “... bir muhassıl-ı mal ve iki nefer kâtib ve hakim ve müftü ve bir asker zâbiti vücuh-ı memlekette dirâyetkâr ve müstakimü’l dört nefer kimse ki cem’an on nefer ve eğer ol mahalde reaya bulunursa metropolit ve kocabaşlarından dahi iki nefer mevcut bulunub ...” şeklinde ifade edilen meclis, haftada 2-3 gün toplanarak vergi tahriri işini ve memleketin sâir iktiza eden umûr ve hususunu müstakilen kaleme alınacak şartlar ve usûle göre müzakere ve teemmül ile karara bağlayarak hayata geçirecekti (Kaynar, 2010, s. 238; Sayın, 1999, s. 320). İltizam sisteminden istifade ederek birtakım yolsuzluklarla halka yapılan zulümlerin tekrarlanmaması ve yeni düzenin daha başlamadan sekteye uğramaması için “... zikr olunan muhassılların ve gerek ma’iyyetlerinde istihdâm edecekleri ketebe ve hademenin iktizâ eden maaş ve mâhiyyeleri muhassıllık emvâlinden i’tâ olunacağından bunlar için zinhâr ve zinhâr ahâli ve fukarâdan bir akçe ve bir habbe alınmaması ...” tembih ediliyordu (Ahmed Lûtfî Efendi, 1999, s. 1086). Müşirin bulunduğu liva merkezinde meclis reisi müşir idi. Diğer liva merkezlerinde ise, liva merkezinde ferik bulunuyorsa, padişah tayini ile o ferik reis olabiliyordu. Ancak daha sonra yapılan nizamnameye göre ferik bu işleri yapabilecek nitelikte değil ise, muhassıl, kadı ve zabtiye memuru içinden kura ile reis belirlenecekti. Reisin okuma yazma bilmesi şartı da getirilmişti (İnalcık, 1964). Muhassılın oturacağı sancak merkezi dışında kalan mahallerde ise duruma göre küçük meclisler tesis edilecekti. Ancak bu meclislere muhassıllar tarafından vekil olarak atanan kişiler başkanlık edeceklerdi. Naib, müftü ve vücuh-ı memlekette iki-üç kişi bu mecliste olacaktı. Köylerde ise büyüklüklerine göre bir ya da iki muhtar seçilerek köy imamıyla birlikte köy sorunlarını görüşerek karara bağlayacaklardı. Müslüman nüfusun olmadığı yerlerde ise bu işler kocabaşlar tarafından yürütülecekti. Ancak alınan kararların uygulanması, muhassıllık meclislerinin onayına bağlıydı (Çadırcı, 1985a). Türkiye’de seçim Tanzimat’tan sonra muhassıl meclislerinin kurulmasıyla başlamıştır. Meclis reisi ile üyesinin seçimi ile ilgili Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan nizamnâmeye göre, azalığa seçilecek kimselerin o mahallin

tanınmış, muktedir ve afif kişilerinden, devlet işlerine memleket ahvâline vâkıf olması ve bu niteliklere sahip olup azalığa talip olanlarında isimlerini mahkemeye giderek kaydettirmeleri gerekmekteydi. Öte yandan seçmenlerin belirlenmesi de ayrı bir uygulamaya bağlıydı. Buna göre kazalara bağlı köylerdeki halk bir araya gelerek kura ile içlerinden beş kişi seçerler ve böylece her köyden kendilerine kura isabet eden beş kişi kaza merkezine giderler. Kaza halkından söz anlar, emlak sahibi olanlar da büyük şehirlerde elli, vasat derece de olan yerlerde otuz, küçük kasabalarda yirmi kişi üye seçimine salahiyattar olacaklar ve bunlar arasından kura çekilerek kendisine kura isabet edenler ile azalığa adaylar karşı karşıya getirilirdi. Adaylar birer birer ortaya çıkarılarak kendisini isteyenler bir tarafa, istemeyenler diğer tarafa geçerler. İsteyenler çok ise aday kazanır eşitlik durumunda ise kur'a-i şer'iyeye başvurulur idi. Meclis üyeleri arasındaki vücut-ı memlekette birisi, meclisin sandık eminliğini yapacak ve tahsil edilen paralar bir sandığa konularak mühürlenecek ve ihtiyaç olduğunda üye gözetiminde sandık açılacaktı. Memur maaşları, kira bedeli ve birtakım ihtiyaçlar için gereken meblağ ayrıldıktan sonra tahsil olunan paralardan geriye kalan yüz bin veya elli bin kuruş miktarındaki para hazineye gönderilecekti.

Mecliste, üyelerin sözü herkes tarafından dinlenecek ve bir üyenin sözü bitmeden diğeri söze başlamayacaktı. Müzakerelerde kararlar oyçokluğu ile alınacak ve alınan kararlar kâtipler tarafından yazılacaktı. Tartışılan konular memleketin güvenliği ile alakalı ise karar, sancağın müşirine, mali işlerle ilgili ise Dersaadet'e gönderilecekti. Hâkim, müftü huzurunda; müftü de hâkim huzurunda yemin edecek, gayrimüslim üyeler ise kendi dinleri üzerine yemin edeceklerdi. Meclis üyeleri oyçokluğu ile alınan kararlar üzerine, dışarıda dedikodu yapmayacaklar, kararlara itirazda devam edenler mecliste muhakeme edilerek meclis azalığından çıkarılacaktı (Yaman, 1940; Çadircı, 1985a).

Mecliste görüşmeler sırasında üye olmayan bir kimsenin meclis mahalline girmesi kesinlikle yasaktı. Bu konuda talimatnâmenin 9. bendinde *“esnâ-yı müzâkeratta haricden maslahatı olmıyan âdemin meclis mahalline girmesi câiz olmıyacağından ve meclis dahi mahfuz ve mektûm tutulmak usulden olacağından umûr-ı zabtiyye me'muru maiyetinde bulunan asakir-i nizamiyye neferatından birer nefer münavebeten bab-ı meclisde durub derun-ı meclise duhul muradında olan erbab-ı maslahatı, a'zâ-yı meclise ihbar eyleye”* denilmekte idi (Sayın, 1999, s. 336; Kaynar, 2010, s. 258). Taşrada bu gibi toplantıların kapalı kapılar ardında yapılmasını dönemin koşulları içerisinde normal olarak karşılamak gerektir.

Sancak merkezlerindeki liva muhassıl meclislerinin yetkisi yalnızca vergi işleri ile sınırlı değildi, yargıya ve idareye ait meselelerde de inceleme ve karar alma yetkisi vardı. Meclislerin özellikle vergi ile ilgili suçlarda ve malî yolsuzluklar üzerinde kesin yargı yetkisi vardı. Fakat

hırsızlık, katil gibi suçlar merkezi hükümete havale edilirdi. Nizami mahkemeler kurulana kadar meclislerin yargı hakkı sürmüştü (Ortaylı, 2000). Halil İnalıcık bu meclisleri Fransız “departement” meclislerine benzetmektedir.⁶ Muhassıllıkların sınırları belirlenirken mevcut kaza ve sancak sınırlarının esas alınmadığı görülmektedir. Muhassıllık olarak belirlenen yerlerle ilgili zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Muhassıllık olan bir yerin, muhassıllıktan çıkarıldığını ya da muhassıllık merkezi olmayan bir yerin muhassıllık uygulaması döneminde muhassıllık yapıldığını görmekteyiz. Yine bir muhassıllık merkezine bağlı iken oradan ayrılarak başka bir muhassıllık merkezine bağlanan yerlere rastlıyoruz. Muhassıllık merkezlerindeki muhassıllarında sık sık değiştikleri kayıtlara yansımıştır (Çakır, 2012; Efe, 2009).

2. Edirne’de Muhassıllığın Kuruluşu

Tanzimat’ın uygulanmasına başlanmasıyla birlikte kurulan muhassıllık merkezlerine baktığımızda Osmanlı İmparatorluğu’nda 137 muhassıllık oluşturulmuştur. 1840 yılında Edirne Eyaleti dâhilinde ise 5 muhassıllık kurulduğunu görüyoruz. Bu muhassıllıklar ve bunlara bağlı olan kaza ve nahiyeler: (BOA, MAD. d. No. 9061)⁷

Edirne Muhassıllığı;

Kaza-i Edirne, Kaza-i Çirmen, Kaza-i Cısr-i Mustafa Paşa, Kaza-i Uzuncaabad Hasköy, Kaza-i Dimetoka, Kaza-i Yenice Kızılağaç, Kaza-i Hatunili, Kaza-i Cısr-i Ergene, Kaza-i Havass-ı Mahmud Paşa, Kaza-i Baba-yı Atik, Kaza-i Hayrabolu.

Filibe Muhassıllığı;

Kaza-i Filibe, Kaza-i Tatarpazarı, Kaza-i Zağra-yı Cedid, Kaza-i Zağra-yı Atik, Kaza-i Çırpan, Kaza-i Akçakızanlık, Kaza-i Çırpan.

Vize Muhassıllığı;

Kaza-i Vize, Kaza-i Saray Vize, Kaza-i Silivri, Kaza-i Ereğli, Kaza-i Çorlu, Kaza-i Bergos, Kaza-i Pınarhisarı, Kaza-i Kırkkilise, Kaza-i Misivri, Kaza-i Ahyolu, Kaza-i Midye.

Nezâret-i Suyolu;

Kaza-i Çekmece-i Kebir, Kaza-i Çatalca, Nahiye-i Çekmece-yi Sagır, Nahiye-i Terkos, Nahiye-i Suyolu.

Gelibolu Muhassıllığı;

⁶ Halil İnalıcık, Ubucini’den naklen bu benzetmeyi yapmaktadır. Ubucini’ye göre bu meclisler “*Gülhane Hattı Hümayûnu’nun Türkiye’ye getirdiği en liberal müesseselerdendir. Bu meclis, tüm imparatorluk tebaası arasında din farkı gözetmeksizin fiilen hukuki eşitlik getirmektedir*” (İnalıcık, 1964, s. 627).

⁷ Ayrıca 1840 yılında Osmanlı İmparatorluğundaki eyaletler ve bunlara bağlı muhassıllıklar için (bkz. Çakır, 2012).

Kaza-i Gelibolu ma' nevâhi, Kaza-i Seddülbahir, Kaza-i Kilidülbahir, Kaza-i Şarköy, Kaza-i İnöz, Kaza-i Keşan, Kaza-i Evreşe, Kaza-i Ferecik, Kaza-i İpsala, Kaza-i Malkara, Kaza-i İnecek, Kaza-i Tekfurdağı, Kaza-i Megri.

1841 yılında Edirne Eyaleti'ndeki muhassıllık merkezleri ve atanan muhassıllar ise; (BOA, MAD. d. No. 7928)⁸

Edirne Eyaleti; Edirne Muhassıllığı (Makarr-ı Defterdâr, Nuri Efendi) (11 Kaza)

Filibe (Hacegandan Mehmed Raif Efendi) (6 Kaza)

Gelibolu (Rikab-ı Hümâyûn Kapıcıbaşlarından Hilmi Ağa) (11 Kaza)

Vize (Enniye Hassa Müdürü Salim Bey) (13 Kaza)

Yeni malî yapılanma ile birlikte yukarıda belirtilen Edirne Eyaleti'ndeki muhassıllık merkezlerinin sınırları uzun süreli olmamış, kısa süre sonra aynı sancak dâhilindeki birden fazla muhassıllık birleştirilerek yeni muhassıllıklar oluşturulmuş ya da bir muhassıllık bir başkasına ilhak olmuştur. Örneğin Gelibolu Muhassıllığı Tanzimat'ın başlangıcında üç muhassıllık itibâr olunmuş iken önce Tekfurdağı Muhassıllığı ile daha sonra da Ferecik Muhassıllığı ile birleştirilerek tek bir muhassıllık haline getirilmiş ve Tekfurdağı muhassılı Latif Efendi'ye ihale olunmuştu (BOA, İ. DH. 26/1253) (Efe, 2002). Yine Dimetoka Muhassıllığı da muhassılı Mehmed Bey'in azli ve Edirne vücûhundan dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Emrullah Ağa'nın 2.500 kuruş maaşla muhassıl vekili tayiniyle, Edirne Muhassıllığı'na ilhak olunmuştu (BOA, İ.DH. 23/1131).

Muhassıllar 1840 yılından itibaren görev mahalline giderek yanlarına verilen kâtiplerle birlikte mal ve mülk sayımına başlamışlardır. Edirne muhassılı da talimatnâmede belirtilen hususları yerine getirmek için Edirne'ye giderek vazifesine başlamıştır (HH. nr. 1423/58182).⁹ Verginin tespit, tevzi ve tahsilini yapacak olan muhassıllara devlet memuru sıfatıyla maaş ödenmesi kararlaştırılmıştı. Edirne muhassılı kibâr-ı hacegan, divan-ı hümâyûndan Şâkir Efendi'ye (BOA, C. ML. 267/10949), Filibe ve Gelibolu muhassılına 10.000, Vize muhassılına ise 7.500 kuruş maaş bağlanmıştır (BOA, MAD. d. No. 9061). Muhassıllık maaşları incelendiğinde 2.500 kuruşla 12.500 kuruş arasında değişen maaşlar göze çarpmaktadır. Maaşlar muhassıllığın büyüklüğü, önemi ve muhassılın rütbesine göre değişmekteydi ki bu da maaşlarda bir standardın olmadığını göstermektedir. Muhassılların yanı sıra yanındaki kâtipler, muhassıllık meclisinin tabii üyesi olan devlet memurları (hâkim, müftü, asker zabiti) ve

⁸ Bir yıl sonraki Edirne Eyaleti dâhilindeki muhassıllıklar ve bağlı kazaların bulunduğu bu listede Suyolu Nezareti'nin çıkarıldığını görmekteyiz.

⁹ "Tanzimat-ı Hayriyye usûl-ı mehâsin-şümûlü iktizâsınca muhassıl nasb ve ta'yîn olunan mahallerden Edirne ve Ahyolu ve Silivri ve Geyve ve Kütahya ...kazaları muhassıllarının muktezâ-yı me'mûriyetleri üzere mahal-i me'mûriyetlerine muvasalat..."

seçilmiş meclis üyelerine de maaş bağlanmıştı. Seçilen üyelere maaş bağlanması, bu görevin fahri olarak değil de bir memuriyet olarak kabul edildiğine işaret etmektedir (Ortaylı, 2000). Üyelere verilecek maaş konusu talimatnâmenin 18. bendinde açıklamaktaydı. Buna göre; *“memleket vücuhundan meclise seçilecek olanların her birinin kadr ve haysiyetlerine göre ne mikdar maaş i’tası münâsib olacağı meclis memurlarından yalnız muhassıl ve hâkim ve asakir zabiti beyinlerinde bervech-i hafî söyleşilerek keyfiyyetin bu tarafa iş’ar olunması”* şeklinde ifade ediliyordu (Sayın, 1999, s. 341; Kaynar, 2010, s. 253). Bu talimatnâme de belirtilen usûlün neticesinde kurulan meclislerin üyeleri için birbirinden farklı miktar da maaşlar belirlenmiştir. Muhassıllıkların teşkili ile birlikte meclisler oluşturulmaya başlanmıştı. Tanzimat-ı Hayriye gereğince kazalarda tertip olunmakta olan bu meclislerin müftü de nizamnâme gereği tabii üyesi durumunda idi. Fakat bu husus Edirne de şöyle ilginç bir durum ortaya çıkardı. Edirne Osmanlı İmparatorluğu’na bir dönem payitahtlık yapmış olduğundan bu zamana kadar Edirne’ye müftü unvanıyla kimse tayin olunmamıştı. Edirne Muhassılı Edhem Efendi de durumu merkeze bildirmiş ve bu memuriyet için de Kudüs-i Şerif pâyelilerinden Karşılı Halil Efendi’nin ehil ve erbâb olduğunu söylemişti. Kendisine verilen cevapta Halil Efendi’nin müftü olarak tayini onaylanmış ve ayrıca Bursa’nın da aynı durumda olması hasebiyle oraya da münâsib birinin tayin edilmesi gerektiği bildirilmişti (BOA, HH. nr. 1425/58320). Edirne Eyaletine Tabi’ Ferecik ve Bağlı Kazalarıyla Nefs-i Silivri’de İrade-i Seniyye Gereği Kur’a-i Şer’iyye İle Seçilen Büyük ve Küçük Meclisler Azaları ve Maaşları (BOA, C. DH. 86/4290):

Muhassıllık	Meclisin Adı	Meclis Üyesinin Adı	Meclis Üyesi Maaşı (Kuruş)
Gelibolu	Ferecik Büyük Meclis	Müftü Elhac Hüseyin Efendi	650
		Sandık Emîni Elhac Mustafa Ağa	400
		Vücûhdan Defter Nazırı Mehmed Ağa	350
		Vücûhdan İbrahim Ağa	400
		Ömer Ağa	150
		Kocabaşı Linberfaki	100
	İnöz Küçük Meclisi	Muhassıl Vekili Hasib Efendi	750

		Ahmed Hilmi Efendi	200
		Kocabaşı Balkov	200
	Megri Küçük Meclisi	Muhassıl Vekili Hacı İbrahim Efendi	650
		Seyyid Ömer Ağa	200
		Kocabaşı İstavrakı	100
	İpsala Küçük Meclisi	Muhassıl Vekili Ahmedi Ağa	700
		Hacı Mehmed Ağa	200
		Kocabaşı Yuvar	100
Vize	Silivri Büyük Meclis	Müftü Osman Efendi	400
		Kapıcıbaşı Ata Bey	500
		Abdullah Ağa	500
		Salih Bey	500
		İlyas Ağa	300
		Kocabaşı Zotri	250
		Kocabaşı Antaş	200

Edirne Eyaleti'nde Muhassıllık Merkezlerinde Kur'a-i Şer'iyye İle Tesis Olunan Diğer Meclisler (BOA, ML. MSF. 1171, C. DH. 245/12226):

Muhassıllık	Meclisin Adı	Meclis Üyesinin Adı	Meclis Üyesi Maaşı (Kuruş)
Filibe	Zağra-i Atık Meclisi	Muhassıl Elhac Mesud Ağa	-
		Hâkim Reyhan Efendi	-
		Zabtiyye Binbaşı Musa Bey	-
		Müftü Ali Efendi	-
		Defter Nazırı Kâmil Bey	-
		Sandık Emmini Mehmed Tahir Bey	-

		Aza Kadızâde Ahmed Ağa	-
		Aza Memiş Ağa	-
		Kocabaşı Naöov	-
		Kocabaşı Dimitri	-
	Zağra-i Cedid	Muhassıl Vekili Mehmed Emin Ağa	-
		Nâib Vekili Elhac Mehmed Efendi	-
		Zabtiyye Vekili Seyyid İbiş Ağa	-
		Aza Hafız Musa Ağa	-
		Kocabaşı İslof	-
	Çırpan Meclisi	Muhassıl Vekili Elhac Mehmed Ağa	-
		Nâib Vekili Mustafa Arif Efendi	-
		Zabtiyye Vekili Ahmed Ağa	-
		Aza Mehmed Emin Efendi	-
		Kocabaşı Volkov	-
	Tatarpazarı Meclisi	Muhassıl Vekili Hacegân Divan-Hümâyûndan İsmail Zühtü Efendi	4000
		Nâib Ebubekir Efendi	1250
		Müftü Ulemadan Hoca Ahmed Efendi	500
		Sandık Emîni Emin Ağa	1000
		Zabtiyye Memuru Ahmed Ağa	2500

		Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşlarından Aza Mahmud Beyefendi	750
		Metropolit Vekili Makaryoz	
		Meclis Memuru Millet Çorbacısı Korki	250
Gelibolu	Tekfurdağı Meclisi ¹⁰	Müftü Hasan Efendi	650
		Kaymakam Nakibüleşraf İbrahim Efendi	500
		Ali Sıdkı Efendi	500
		Defter Nazırı Ahmed Bey	500
		Diğer Ahmed Bey	400
		Rum Milleti Kocabaşı Limraki	250
		Ermeni Milleti Kocabaşı	250

Meclislerin kuruluşu esnasında talimatname hükümlerine bazen uyulmadığını görmekteyiz. Maliye Nazırı tarafından Bab-ı Âli'ye takdim edilip buradan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye sunulan taktirinde Filibe ve Tatarpazarı kazalarında Tanzimat-ı Hayriye iktizâsınca memleket ileri gelenlerinden 4 nefer Müslim ve 2 nefer gayr-i müslimin “ma’rifet-i şer’-i şerîf” ve “cümle ma’rifetiyle” meclis azalığına seçilerek memuriyetleri icra olunmuş olduğu bildirilmişti. Talimat-ı seniyyede aza olacaklar için belirtilen “kur’a usûl-i meşrûa”sı üzere seçim yapılmamasına sebep olarak Talimat-ı seniyye zeylinin sonradan gönderildiği bunun yanı sıra Filibe’de meclise dâhil olup “etrafa tafra satmaya” meraklı -memlekette taraftarları da olan- pek çok adam bulunması gösterilmişti. Bunlardan birisine tesâdüfen kur’a isabet ederek meclis azası tayin olundukları takdirde bu kimseler kendi menfaatlerine bakıp umûr-i devlete ve ahvâl-i fukaraya dikkat etmeyeceklerdi. Filibe ve Tatarpazarı muhassıl ve zabtiye memurları bu sebeplerden ötürü daha önce tayin olunmuş olup maslahata dahi mübâşeret etmiş bu azalar hakkında kur’adan sarf-ı nazar olunarak kemâ-kân görevlerine

¹⁰ Maaş tahsis edilmeyen meclis azaları ise; Reis-i meclis hâkim efendi, muhassıl-ı emvâl, zabtiye memuru, kâtib-i mal, kâtib-i emlâk, metropolit vekili.

devamları yönünde fikir belirtmişti. Ancak merkezden gönderilen cevapta bu gibi esaslı nizamât ve kanunların tek bir harfinin bile tebdil ve tagyîr olunmamasına bütün memurlar tarafından ihtimam gösterilmesi, gösterilmezse Tanzimat-ı Hayriye'nin usûl-i mehâsin-şümûlüne hâlel gelebileceği söylenmişti. Memurların vazifelerinin gereğini yapmalarının boyunlarının borcu olduğu halde talimat-ı seniyyeye mugayir bir iş meydana gelir ise sorumluların cezalandırılacağı belirtilmiştir (BOA, İ.DH. 11/516, lef 2.) Yine benzer bir şekilde Ferecik Kazası'nda daha önce tertip olunan meclis bozulup yeniden kur'a-i şer'iyye ve cümle intihabıyla yapıldığı Bâbîâlî'ye arz edilmiş ve daha sonra da irade-i seniyye gereği Megri, İnöz ve İpsala kazaları meclisleri talimat-ı seniyye de belirtildiği şekilde kur'a-i şer'iyye ve ahâlinin seçimi ile tertip olunmuştur. Megri kazasında Mehmed Nezir Ağa ve reayadan da Panayotaki, İnöz'de İslâm'dan ve vücuhtan Kâtip Ali Efendi ve reaya kocabaşlarından Yanako, İpsala kazasında da usûl-i meşrûha üzere İslâm'dan Hacı Mahmud Efendi ve reayadan Papa Yuvan tayin kılınmış, bu kazaların köy ve kasabası İslâm ve reayasının talimat ve kur'a-i şer'iyye vechle seçmiş olanlarıyla isimleri belirtilen üç nefer İslâm ve üç nefer reayanın isimleri, şöhretleri ve maaşlarının belirtildiği defter merkeze gönderilmiştir (BOA, MAD. d. No. 20989).¹¹

İltizam sistemi terk edilerek vergi toplama işi vali, eşraf ve ayanın elinden alınarak muhassıllara verilmiş ve yine muhassıllara yardımcı olması amacıyla muhassıllık meclisleri tesis edilmişti. Yukarıda verdiğimiz örneklerde kurulan bu meclislerin çalışma düzeni, üyelerinin belirlenmesi, gayrimüslim ve Müslüman üyelerinin belirlenmesi gibi konularda birtakım aksaklıklar yaşandığını göstermektedir. Ancak bu problemler yalnızca meclislerin faaliyetleri ile sınırlı değildi. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye tarafından vilayetlere vali yetkisinde ve validen bağımsız olarak gönderilen muhassıllarla ilgili de sıkıntılar yaşanmaktaydı.

Kapıcıbaşılarından Edirneli Emrullah, Edirne meclis azalığı zamanında Edirne mirî ambarlarından satılan zahirelerin ve geçmiş sene aşarıyla bazı hususlarda verilen emirlere karşı uygunsuz hareketlere başladığı ve hâcegândan Edirne muhassılı Şâkir Bey'in de bu hususlarda kendisiyle birlikte hareket ettiği haber alınmıştı. Emrullah ve Şâkir Beyler ile meclis azalarından bazıları Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye çağırılarak muhakeme olunmuşlar, meclis azası ve muhassılın bahsi geçen konularda uygunsuzlukları olduğu, Emrullah Bey'in zimmetine külliyyetli miktarda para geçirdiği tahakkuk etmiştir. Bu nedenle Emrullah Bey'in

¹¹ Megri Kazası meclis azası Mehmed Nezir Ağa'ya 300, Panayotaki zimmîye 250 kuruş, İnöz meclisi azası Ali Efendi kullarına 300, Yanako zimmîye 100 kuruş ve İpsala meclis azası Hacı Mehmed Efendiye 200 kuruş ve Papa Yuvan nam zimmîye ise 100 kuruş maaş bağlanmıştı.

zimmetine geçirdiği paranın kendisinden tahsil edilerek uhdesinde olan kapıcıbaşı rütbesinin alınmasına ve memleket işlerine karıştırılmamak şartıyla bir sene süreyle Bursa'ya sürülmesine karar verilmiştir. Aynı şekilde Edirne muhassılı Şâkir Bey'inde bir sene müddetle Kütahya'ya sürülmesine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ce ittifâk-ı umûm ile karar verilmiştir. Karar gereği sürgün yeri Kütahya'ya giden Şakir Bey'in, cezasının bitmesine bir buçuk ay kala karısı tarafından verilen arzuhalde kocasının Hazine-i Celile'ye olan borcunun müteveffa Emin Paşa zimmetinde bulunan 100.000 kuruştan ödenmesi ve kendisinin de sefaletten kurtulması için Şâkir Bey'in affedilerek bırakılması istemişti. Hem cezasını tamamlamasına bir buçuk ay kalması hem de karısı ve çocuklarına merhameten affedilmesine dair irade buyrulmuştur (BOA, İ. MVL. 39/731, lef 3). Burada şunu da belirtmek gerekir ki, vazifesini başarı ile icra eden muhassılarda yok değildi. Örneğin 1257 senesi vergisinin tevzi ve taksiminde Gelibolu muhassılı Abdülhalim Efendi Tekfurdağı'na mülhak kazalara giderek icabına göre ikişer üçer gün ikamet etmiş, buralarda tesis olunan meclislere çağırılan bölgenin önde gelenleri, gayrimüslim toplulukların reisleri, muhtarlar ile kocabaşılara yeni usûl anlatılarak her bir karyenin "hisse-i vergileri" taksim edilmiştir. Akabinde herkesin vergisi belgedeki ifade ile "sızıldısızca" tesviye ve tanzim olunmuş ve yaklaşık 24 gün süren bu iş sırasında düzenlenmeye başlanan mahzar, mazbata ve defterler de tamamlanmasının ardından Edirne Eyaleti defterdarına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Mülhak kazalardan Ferecik Kazası köyleri iki kol olup bunlar dağ kolu ve ova kolu şeklinde adlandırılmıştı. Dağ kolundan kâin olan köylerin eski vergileri ova koluna nispetle daha fazla olduğundan, dağ kolu köyleri vergisinden 20.000 kuruşun indirilerek kendilerinin vergilerine eklenmesini "bi'l-ittifak" talep ve rica etmişlerdir. Bunun yanında Vize muhassılı Rikâb-ı Hümayûn Kapıcıbaşılarından Mehmed Hilmi Ağa'da muhassıllığına bağlı kazalarda vergi dağıtım işini tamamladığını ve bundan sonra tevzi' defterini düzenleyerek takdim edeceğini bildirmiştir. Maliye Nazırı Safveti Paşa tarafından gönderilen tezkerede her iki muhassılın icraatlarından övgü ile bahsedilerek bu gibi faaliyetlerin taltifinin emsalleri için "mucib-i gayret" olacağından, söz edilen iki muhassılın rütbelerine mahsus birer nişan ile ödüllendirilmesi gerektiği ifade edilmiş ve merkez tarafından da bu düşünce münasip görülerek her iki muhassıla birer kıt'a nişan ihsan buyrulmuştur (BOA, İ. DH. 51/2521, lef 3).

3. Edirne Muhassıllığının Teftişi

Tanzimat'ın ilânı ile birlikte yukarıda belirtildiği şekilde muhassıllık merkezleri oluşturulmuş ve tesis edilen bu merkezlere muhassıllar gönderilmiştir. Muhassıllar görevlerine başlamışlar ve kendilerine verilen talimatnamede belirtildiği üzere muhassıllık meclisleri kurulmuştur. Ancak bir süre sonra fermanın getirmiş olduğu prensiplerin layıkıyla uygulanıp

uygulanmadığının anlaşılması için muhassıllık merkezleri olan kaza, bunlara bağlı kasaba ve köylerin teftişine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü muhassıllara hem Tanzimat'ın tanıtılması hem de Tanzimat'ın getirmiş olduğu prensiplerin uygulanması gibi çok önemli görevler verilmişti. Bir nevi muhassıllığın başarısı Tanzimat'ın başarısı olacaktı (Şener, 1990).

Anadolu ve Rumeli'de teftiş karar verildikten sonra sırada bu önemli vazife için kimlerin seçileceği meselesi vardı. Görevin önemi ve nezaketinden dolayı seçilecek kişinin bölgeyi tanıyan, kabiliyetli, dirayetli ve üst düzey bir memur olması gerekli idi. Neticede Çerkeşli Nâfia Meclisi Müftüsü Mehmed Râfi' Efendi Anadolu tarafının teftişi için vazifelendirilmişti. Anadolu müfettişliğinde vazifeli Çerkeşî Mehmed Efendi yolculuk esnâsında Kal'a-i Sultaniyye civârında vefât etmesi üzerine yerine mehâm-şinâsân-ı mevâlîden Fetvâ Emîni Arif Efendi gönderilmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi, 1999). Rumeli teftişi için ise sudûr-ı izâmından ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye azasından İsmet Beyzâde Arif Hikmet Beyefendi görevlendirilirken, maiyetine de Anadolu Mektubcusu Odası hulefâsından ve hâcegândan Süleyman Faik Efendi tayin kılınmıştır. Süleyman Faik Efendi'ye 5.000 kuruş harcırah, 400 kuruş olan maaşına 1.100 kuruş zam yapılarak 1.500 kuruş maaş tahsis edilirken (BOA, C. DH. 31/1526, BOA, İ.DH. 10/485, lef 2.) Arif Hikmet Beyefendi'ye de birtakım masrafları için 75.000 kuruş harcırah ve ayrıca bir aylığı peşin olmak üzere 25.000 kuruşta maaş bağlanmıştır. Öte yandan meclisten olan maaşı da hânesinin idaresi için kendisine bırakılmıştı (BOA, İ. DH. 11/509). Arif Hikmet Beyefendi H. 16 Muharrem 1256/ 23 Mart 1840 tarihinde müfettişliğe tayin olunmuştu. Muhassılların 24 Ocak 1840 tarihinde kendilerine verilen talimatname ile birlikte görev yerlerine marttan itibaren ulaşmaya başladıkları düşünüldüğünde, neredeyse uygulama ile eş zamanlı teftişe başlanması devletin yeni düzenin hayata geçirilmesi sırasında yaşanabilecek her türlü olumsuzluğu takip ederek en kısa sürede müdahale etmek niyetini göstermektedir (Efe, 2002). Edirne valisinin “*ekser mahallerde hilâf-ı usûl-i Tanzimat bazı memûrin vesâire ...*” den şikâyeti merkezin endişesinde hiçte haksız olmadığını gösteriyordu (BOA, A. MKT. 216/19). Gerek Rumeli gerekse Anadolu teftişleri ile ilgili müfettişlerin raporları ve merkezle yazışmaları meclislerin oluşumu, muhassılların yeni düzenin tatbikinde yaptıkları yanlışları, eksiklikleri vs. göstermede oldukça önemlidir.

Maiyeti ile birlikte İstanbul'dan hareket eden Arif Hikmet Beyefendi vazife gereği ilk olarak Vize muhassıllık merkezine bağlı Silivri Kazası'na gelmişti. Buradan uzakta olan mülhak kazaların teftişini dönüşüne erteleyerek civar kasabada bulunan nâib, muhassıl vekilleri ve meclis azalarını Silivri'ye davet etmiştir. Bunların dışında tüm memurlar, memleket ileri gelenleri, Müslim ve gayrimüslim kalabalık ahali huzurunda ferman okutularak Tanzimat-ı Hayriye'nin icra ve tesisinden muradın ne olduğu ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Silivri'de 2-

3 gün ikamet ettiklerini söyleyen Arif Hikmet Beyefendi bu süre zarfında meclis ve memurlarının durumunun ve faaliyetlerinin dikkatli bir şekilde kontrol edildiğini, bazı şeylerde küçük kusur ve noksanlar görülerek muhassıl ağa ve aza-yı meclisin ikaz ve tembih edildikten sonra oradan Çorlu Kasabası'na geçildiğini belirtmiştir. Çorlu Kasabası'nda gerekli tetkikât ve tahkikât yapılmış, meclisinin muntazam ve işlerin usûlüne uygun olarak yolunda olduğu ayrıca muhassıl Şâkir Bey'in dirâyetkâr bir adam olmasına karşın emlâk ve temettuat tahririnde cüzi bazı yanlışlıklar yapıldığı görülmüş ve bu hatalar tashih olunduktan sonra Çorlu'dan ayrıldıkları ifade edilmiştir (BOA, A. MKT. 1/19). Oradan Vize Muhassıllığına bağlı Bergos Kasabası'na ve ardından Edirne Muhassıllığı dâhilinde bulunan Bâbâ-yı Atik ve Havass-ı Mahmud Paşa kasabalarına gelen Arif Hikmet Beyefendi icâbına göre birer ikişer gün kalarak meclisleri, faaliyetleri vs. konuları kontrol ederek düzeltilmesi gereken hususların düzeltildiğini ve İstanbul'dan hareketlerinin 11. pazar günü Edirne'ye vardıklarını söylemiştir (BOA, İ. MVL. 5/80). Pazartesi günü Edirne Müşiri Osman Paşa ile görüştüğünden sonra Arif Hikmet Beyefendi, meclis mahallinin Paşakapısında olması nedeniyle meclis hâricinde müşir hazretleri, Edirne kadısı, meclis azası, memleket ileri gelenleri ile Müslim ve gayrimüslim bir kalabalık huzurunda ferman okunmuş, vergi maddesinin hakkaniyet üzere biran evvel karara bağlanması ifade edilmiştir (BOA, A. MKT. 1/19). Arif Hikmet Beyefendi'nin Edirne'de bulunduğu sırada Kırkkilise muhassılı Atâ Efendi, kendisine gönderdiği bir şukkada ahâli ile aralarında bir anlaşmazlık çıktığını bildirerek derhal o mahalle gitmesini rica etmişti. Ayrıca Kırkkilise ahâlisinden iki Müslim ve iki kocabaşı Edirne'ye gelerek aynı konu ile ilgili bir mahzarı Edirne Müşirine vermişlerdi. Bu mahzardaki ihtilâfin sebebi şu idi: İki sene kadar Kırkkilise'de hâkim bulunan Dürrişâde Hacı Şâkir Efendi bu süre içerisinde ahaliye hayli eziyet etmiş ve Tanzimat'ın ilânıyla azledilmişti. Fakat Kırkkilise'den gitmediği gibi mutasarrıfın sayesinde usûlî hilâfına, sandık emini olarak meclise girmişti. Bu defa da mutasarrıfın desteğine güvenerek ahâliye eziyet etmek istemekteydi. Mahzar sahipleri aralarından seçimle belirlenen birisinin sandık emini tayin olunmasını ayrıca 63.000 kuruşluk bir hesapları olduğunu ve bu duruma da bakılmasını istemişlerdi. Bunun üzerine Müşir Paşa tarafından Edirne'ye çağrılan Muhassıl Hacı Şâkir Efendi, istintâk esnâsında, suçlamaları reddederek bunların kendisine garezi olan bazı kimselerin iftirasından kaynaklandığını, vefat eden bir oğlunu Kırkkilise'ye defnettiğini kendisinin de buraya defnedilmek arzusunda olduğunu ve sandık eminliğini emaneten yaptığını ve artık bıraktığını söylemişti. Yapılan teftişte 63.000 kuruşluk defterden bir hayli şeyin tenzil olunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Arif Hikmet Beyefendi iki gün sonra sandık eminliği için bir seçim yaptırmış ve yirmi yıldan fazla zamandır Kırkkilise'de ikâmet eden ve ahâli tarafından çok sevilen Enderun'dan mahrec Şâkir Bey tayin olunarak mesele

çözülmüştür (Aydın, 1992). Teftiş esnâsında görülen bir başka mesele ise tesis olunan meclislerin çalışma düzeni ile alakalıdır. Nitekim Arif Hikmet Beyefendi Edirne'ye gelinceye dek geçtiği mahallerde gerek şahit olduğu gerekse etraftan işittiğine göre meclis bulunan mahallerde hukuk-i şer'iyeye dair işleri olanların tamamının meclislere giderek işlerini orada gördürmekte olduklarından bu durumun, hem meclislerin asıl bakacakları mühim işlerin gecikmesine hem de mahkemelerin hâsılâtının azalmasına sebep olacağı sonucuna varmıştır. Hatta bazı mahallerde *“bundan sonra muhakemede mesâlih rü'yet olunacak değildir cümlesi meclislerde görülecektir deyü tefevvüh olunduğu”*na şahit olmuş ve durumu Edirne Müşiri Osman Paşa'ya bizzat söylediğinde kendisi de bu durumu kabul etmiş, aza-yı meclise bu konu sorulduğunda onlarda bu karışıklığın işlerinin gecikmesine ve ertelenmesine neden olduğunu, asıl bakmaları gereken mühim işlere vakitleri olmadığını beyan etmişlerdir. Bundan böyle mecliste görülecek işlerin başka mahkemede bakılacak şer'i konuların başka olarak rü'yet ve tesviye olunacağı kendilerine bildirilmiştir. Ayrıca mahkemelerde alınan resimlerinde birbirine uymayıp kimi ikişer kimi dörder para resim almakta olduklarından bunların hangisinin idareye uygun olacağı Arif Hikmet Beyefendi tarafından İstanbul'a sorulmuştu. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'den verilen cevapta ikişer ve dörder para resim alınmasının nizama aykırı olduğu, talimatnamenin ikinci bendine göre resm-i kısmetten kuruşta birer para vesâir mevadda ilişkin verilecek hüccet ve şer'i senetlerden münâsib bir miktar harc-ı mu'tedil alınması gerektiğinin hâkimlere yazılacak tenbihnâme ile bildirilmesi söylenmiştir (BEO, İ. MVL. 5/80). Meclislerin çalışma düzeni dışında karşılaşılan sorunlardan bir diğeri de reayanın temsili konusuydu. Özellikle Edirne gibi birden fazla gayrimüslim cemaatin bulunduğu yerde bu konu daha da önem kazanıyordu. Muhassıllık merkezi olan yerlerde reaya bulunur ise icabına göre o mahal meclisinde reaya tarafından metropolit ve 1-2 nefer kocabaşının mevcut bulunması talimatta belirtilse de fazlasına cevaz gösterilmemiş ve Edirne meclisinde de milel-i selâseden birer despot, karabaş ve hahambaşı bulunmaktaydı. Şehirde külliyetlice bulunan Rum milletinden bazı söz sahipleri despotun rütbece büyük ise de maslahatça yeterli olmayacağından bahsetmişler ve bunlarla birlikte Ermeni milleti tarafından Arif Hikmet Beyefendi'nin yanına gelenler Edirne meclisinde 1-2 nefer kocabaşlarının bulunmasını istemişlerdir. Bursa meclisinde kocabaşlarının 1-2 nefer fazla olarak bulunmasına, böyle büyük ve farklı milletin bulunduğu mahallerde erbâb-ı meclisin kocabaşlar ile beraber 17 nefere kadar mevcut olmasına cevaz gösterilmiş olduğunu söyleyerek bu konunun talimatnamede yer almadığından şüpheye düştüğünü, bu konuda ne şekilde irade buyurulur ise gerek burada gerekse ileri mahallerde ona göre icrasına başlamak için durumun kendisine bildirilmesini merkezden istemiştir. Yeni uygulamanın teftişi için bölgeye giden kimse (Arif Hikmet

Beyefendi) bile bazı konularda şüpheye düşüp merkezden görüş istiyordu. Sonuçta kendisine verilen cevapta Katolik ve Yahudi milletlerinin milel-i selâse gibi Devlet-i Aliyye'nin reayasından bulunduklarından birer neferinin meclise idhâline Bursa'da müsaade gösterildiği belirtilerek sancak merkezi olan mahallerde bu iki millettten fazlaca bulunduğu halde onlardan da birer azanın idhâline cevaz gösterilerek meclisin icabına göre nihayet 15 nefere çıkarılması ve ileride böyle talep vuku buldukça müsaade edilmesinin münasip olduğu bildirilmiştir (BEO, İ. MVL. 5/80). Bu şekilde talimatnâmede belirtildiği gibi 13 olan meclis üye sayısına gerek Edirne gerekse Bursa'da uyulmayarak sayının aşılmasının önü açılmış oldu.

Edirne'ye gelinceye dek kazaların ekserisinde ve belki tamamında gayrimüslim bulunduğundan meclislerinde vücuttan ve kocabaşılardan birer nefer azanın mevcut olduğunu ve bu surette vücuttan bir nefer aza küçük kazalarda yeterli derecede görünmüş ise de bağlı kazalardan bazıları asıl muhassıllık merkezi olan kazalardan daha büyük ve işleri ona göre daha fazla olduğu için yeterli gelmediğini ifade eden Arif Hikmet Beyefendi vücuttan bir nefer azanın daha seçilmesinin ve bağlı kazalarda zaptiye hizmetinde bulunanların sekban olmaları nedeniyle meclise dâhil olmadıklarından bunların meclise girmelerinin uygun olup olmadığını sormuştu. Zaptiye memurlarının meclise girmelerinin lüzumuna hükmeden Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye talimata aykırı olmasına karşın büyük bağlı kazalarda Arif Hikmet Beyefendi'nin cevaz göstereceği bir adamın aza olarak meclise girmesine müsaade etmişti. Sadaret ise, bu uygulamanın umumi bir hâl alması durumunda çok fazla masraf gerektireceğinden ancak birkaç yer için istisna olarak uygulanabileceği, sekban takımının ise zaptiye memuru olmayıp, muhassıllık merkezindeki zaptiye memurlarının adamları olduğu, ayrıca binbaşı ve kolağası rütbelerinden aşağı zaptiye memurlarının meclise girmelerinin icap etmediğine öte yandan ileride birleştirilmesi düşünülen bu meclislerin aza sayısının da artışına meydan verilmemesine hükmetmiştir (Aydın, 1992; Efe, 2002). Pınarhisarı Kazasından birkaç peynirci reaya gelip kendilerinden 4.800 kuruş alan Kırkkilise muhassılı Ata Efendi'den şikâyetçi olmuşlardır. Alınan bu miktar akçenin hangi sebepten alındığını, eğer rüşvet ise Tanzimat ile birlikte yasaklandığı ya da *“yed-i vahid ise bunu şevketlû efendimiz men eyledi”* sözlerine karşılık bu akçenin mukâtaa malı olduğu söylenmişti. Onlar da *“bizler dağda çobanlardan olub kaşkaval¹² imâl etdik bunda ne hakkınız var”* diyerek Arif Hikmet Beyefendi'ye durumlarını arz etmişlerdir (BOA, İ. DH. 22/1059, lef 13). Muhassıl yardımcıları tarafından vergiye konu olacak temettuat yazılırken hatalar yapıldığı da ortaya çıkmıştı. Örneğin Silivri kazasında, emlak yazımı vesâir konularda şikâyeti olanların durumunu bildirmesi istendiğinde İsmail

¹² Kaşkaval; tekerlek şeklinde, sarı renkte, kaşara benzeyen bir tür peynirdir (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1102).

isimli birisinin 300 kuruş değerindeki emlakının yaklaşık 4.000 kuruşluk bir değerle kayıt edildiği ortaya çıkmış, benzer bir durum Çorlu kazasında da görülmüştü (Çakır, 2012).

4. Muhassıllığın Kaldırılması

“Mücerrebü’l-etvâr”, “erbâb-ı cerbeze”, “dirayet ve vukuf-ı malumat”, “sadakati aşikâr” gibi sıfatlarla övülüp tayin olunan muhassıllar maalesef Edirne Eyaleti’nde olduğu gibi tüm imparatorlukta başarılı olamadı. Başarılı olanların rütbe ve nişan verilerek ödüllendirilmesine karşın arşivde başarısızlıkları sebebiyle görevden alınan ya da yerleri değiştirilen muhassıllarla ilgili çok sayıda vesika bulunmaktadır. Bunların başarısız olmasının birçok nedeni vardı. Muhassılların başarısızlıklarının nedenlerinden birisi -muhassıllar her ne kadar bilgi ve beceri sahibi kimseler arasından seçilmeye çalışılmışsa da- reformları uygulayacak personelin hem nitelik hem de nicelik olarak yetersiz oluşuydu. Diğer bir neden de muhassıl olarak tayin olan kimselerin bir kısmının eski mültezimlerle çıkar ilişkisi içerisinde olması, bazılarının da mültezimlere yakın kimseler içerisinde seçilmesi ya da bizzat bu mültezim, voyvoda ve ayanların kendileri olmalarıydı (Çadırcı, 1985a; Efe, 2002). Vergi toplamakla yükümlü muhassılların görevleri sırasında yolsuzluk yapmaları da sık görülen bir olaydı. Bu ise çoğu memurun eski alışkanlıklarını hâlâ devam ettirdiklerini göstermektedir.

Muhassıllar bazı bölgelerde yerel temsilcileriyle iş birliği içerisinde bazen de onların baskılarına boyun eğerek kendilerinden toplamaları beklenen vergiyi toplayamadılar. Bazı muhassıllar ise merkezin gözüne girebilmek için gereğinden fazla vergi toplamaya kalkışmışlardı. Bu da tabii olarak malî karışıklığı daha da artırmıştı (Ortaylı, 2000). Dönemin Maliye Nazırı Safvet Paşa bu yıllara ait kâr ve zararın ne kadar olduğunu bilmek şöyle dursun, kaç kuruş gelir geldiğini dahi ortaya çıkaramadığını söyleyerek “*bu maddenin tayini, mahkeme-i kübraya yani âhirete kalmıştır*” şeklinde acı bir itirafta bulunmuştu (Mustafa Nuri, 1992, s. 289). Sonuçta büyük umutlar bağlanan muhassıllık sistemi başarılı olamamıştır. Halk tarafından bakıldığında ise bu durum reformlardan memnun olmayan, mutsuz bir kitle yaratmıştı. Muhassılların başarısızlığı, devletin toprak gelirinde yaşadığı büyük kayıplar, hazineyi tekrar iltizama dönmeye zorlamış (Shaw, 1985), tesisinden kısa sayılabilecek bir süre sonra 1842 yılı başlarında da muhassıllık kaldırılarak iltizam sistemine geri dönmüştür (Cezar, 1985; Engelhardt, 1976; Ahmed Lûtfî Efendi, 1999; Zürcher, 2013).

Muhassıllık sisteminin kaldırılmasıyla birlikte imparatorluğun taşra teşkilatında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Tanzimat’ın uygulandığı yerlerde bazı köyler birleştirilerek ilk kez idarî ve malî bir birim olarak “kaza” oluşturulmuş ve yönetimi de halkın yetenekli ve namuslularından olmak üzere “kaza müdürü”ne verilmiştir. Bu tarihe kadar adlî birimi ifade eden kazalar taşra teşkilatında yeni bir kurum olarak yerini almıştır. “Usûl-i ta’diliye” şeklinde

tanımlanan taşra teşkilatındaki bu yeni organizasyon ile eyalet merkezlerine vali konumunda müşirler atanırken sancağın idaresi de hükümet tarafından atanan “kaymakam”a verilmiştir. Muhassıllığın kaldırılmasından sonra taşrada malî işlerin yürütülmesi içinde “defterdar”lar görevlendirilmiştir (Akyıldız, 2015; Efe, 2002; Mustafa Nuri, 1992).¹³ Muhassıllık sisteminin kaldırılmasıyla geriye kalan meclisler bazı değişikliklerle devam etti. Muhassılların başkanlığında kurulan bu meclislere bundan sonra valiler başkanlık etmeye başladılar ve resmi yazışmalarda da “Memleket Meclisleri” unvanı kullanıldı (Ortaylı, 2000). Bu meclisler yukarıda verdiğimiz bazı örneklerde de görüldüğü gibi çalışma yoğunluğu, seçim usulü, gayrimüslim tebaanın temsili vb. konularda sorunlar yaşamıştır. Fransız seyyah, Perrot bu meclislerle ilgili şöyle bir gözlemlerde bulunmuştu: *“Azanın seçim usûlü düzensiz ve keyfidir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta menfaati bulunanlara tâbidir. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkça tayin ve tespit edilmemiştir... Eğer meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bazı beylerin hükmü altına giren veya üyeleri aralarında parçalanmış bu meclisler hiçbir işe yaramaz...”* (İnalcık, 1964, s. 634). Ancak muhassıllara verilen görevin yerine getirilmesinde onlara yardımcı olmaları için kurulmuş olan bu meclisler (Muhassıllık veya Memleket Meclisi) her türlü olumsuzluklarına rağmen tarihimizde mahallî idare kurullarının sınırlı manada ilk örneği olarak görülebilir. Özellikle - ileride bahsedeceğimiz- imparatorlukta 1864 yılında geçilecek olan vilayet sistemiyle birlikte kurulacak olan vilayet ve kaza idare meclislerine geçiş muhassıllık meclisleriyle başlamıştır (Ortaylı, 2000).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunda XIX. asırda devletin idârî, iktisadî, askerî vb. alanlarda yaşanan problemleri ortadan kaldırmak, batı modelinde çağdaş bir nizam kurmak için girişmiş olduğu yeniliklerin en radikal olanlarından birisi de geleneksel iltizam sisteminin kaldırılarak muhassıllık sistemini getirmek olmuştur. Alınan bu kararın ne kadar radikal olduğunun farkında olan Tanzimat bürokratları yeni uygulamanın tüm imparatorlukta uygulamak yerine kademeli olarak, tedricen hayata geçirilmesine karar vermişlerdir. Daha sonra da uygulamanın başarılı olup olmadığının ya da ne gibi aksaklıkların yerinde tespiti için Anadolu ve Rumeli’de teftiş yapılmıştır. İşte bu yeni sistemin uygulanıp teftiş edildiği yerlerden birisi de Edirne eyaletidir. Edirne’de muhassıllığın görevlendirilmesi, muhassıllık meclislerinin oluşturulması, bu meclisler

¹³ Halil İnalcık, muhassıllığın kaldırılmasından sonra valilerin eyaletin ya da sancağın yalnızca asayiş işlerinde değil bundan böyle malî işlerinde de eskisi gibi sorumluluk sahibi olduğu görüşündedir (İnalcık, 1964; Ortaylı, 2000). Musa Çadırcı ise bu görüşlerin aksine, muhassıllığın kaldırılmasından sonra eyaletlerde malî sorumluluğun valilere verilmeyip, defterdarlara verildiği görüşündedir (bkz. Çadırcı, 1985a).

oluşturulurken yaşananlar, talimatnamede belirlenen bazı hususların pratikte “esnetilmesi” ya da hiç uygulanamaması gibi bazı haller arşiv vesikalarına dayanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yeni usulün düzgün bir biçimde işleyip işlemediğini denetlemek için görevlendirilen kişinin dahi merkezden kimi konularda bilgi almak zorunda kaldığını görmekteyiz. Bu durum ise sistemin henüz tam olarak anlaşılamadığını göstermektedir. Tanzimat’ın getirmiş olduğu başka yeniliklerde görüldüğü gibi muhassıllık sisteminin uygulanışında da görülen noksanlardan birisi de eski düzenden menfaat sağlayan gurupların gösterdiği direnç olmuştur. Bununla ilgili gerek yerel gerekse merkezî idareye şikâyetler dile getirilmiştir. Tanzimat devrinde girilen hareketlerde eksikliği en çok hissedilen nitelikli personel eksikliği muhassıllığın uygulanışında da görülmüştür. Ancak istenilen neticenin elde edilememesi sebebiyle çok kısa süren bu deneyimin tarihimiz açısından olumlu bir yanı da olmuştur. Muhassıllık meclislerinin oluşturulmasında sınırlı da olsa bir seçim deneyimi yaşanmıştır. Bu meclisler ileride kurulacak olan vilayet ve kaza idare meclislerinin kurulmasında bir örnek, bir tecrübe teşkil etmiştir. Bu çalışmamızda Edirne eyaletinde olumlu ve olumsuz yanlarıyla işleyişini göstermeye çalıştığımız muhassıllık sistemi imparatorluğun diğer uygulama alanlarındaki gibi beklenen sonuçlar elde edilememiş ve çok kısa sayılabilecek bir zaman zarfında kaldırılmış ve eski iltizam sistemine tekrar dönmüştür.

Kaynaklar

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Sadâret Mektubi Kalemî Evrakı (A. MKT)

216/19, 1/19

Cevdet Dâhiliye (C. DH.)

31/1526, C. DH. 86/4290, C. DH. 245/12226

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

HH. nr. 1423/58182, HH. nr. 1425/58320

İrade Dâhiliye (İ. DH)

İ.DH. 10/485, İ. DH. 11/509, İ.DH. 11/516, İ. DH. 22/1059, İ.DH. 23/1131, İ. DH. 26/1253, İ. DH. 51/2521

İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL)

İ. MVL. 5/80, İ. MVL. 39/731

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d)

7928, 9061, 20989

Maliye Nezareti Masârifât Muhasebeciliği Defterleri (ML. MSF. d):
1171

Düstur

Düstur, (1289). 1. Tertip, Cilt 1, Matbaa-i Âmire.

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, 15 Ramazan 1255 (22Kasım 1839), def'a 187.

Kitap ve Makaleler

Abadan, Y. (1940). *Tanzimat Fermanının Tahlili*. Tanzimat I. Maarif Matbaası.

Ahmed Lûtfî Efendi, (1999). *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, 6-7-8. (Çev. Y. Demirel-T. Erdoğan). Yapı Kredi Yayınları.

Akyıldız, A. (2011). Tanzimat. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 40, ss. 1-10). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akyıldız, A. (2015). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İletişim Yayınları.

Aydın, M. (1992). Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri. *Belleten*, 215, LVI, (Nisan), 69-165.

Berkes, N. (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.

Cezar, Y. (1985). Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi. İçinde. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (C. 4, ss. 924-933). İletişim Yayınları.

Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. Alan Yayıncılık.

Çadırcı, M. (1985a). Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864). *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*. (ss. 257-277). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çadırcı, M. (1985b). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi. İçinde. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (C. 1, ss. 210-230).İletişim Yayınları.

Çadırcı, M. (1987). Tanzimat'ın İlânı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839). *Belleten*, 201, LI, Aralık, 1215-1240.

Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Çadırcı, M. (2007). *Tanzimat- Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Çakır, C. (2012). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Ebinç, S. (2024). Ziya Gökalp'in Ölümünün Yüzüncü Yılında Sönmeyen Işığı. *Türkiye Günlüğü*, 159, 134-150.
- Efe, A. (2002). *Muhassıllık Teşkilatı* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Efe, A. (2009). Osmanlı Devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 49, 59-89.
- Engelhardt. (1328). *Türkiye ve Tanzimat*. (Çev. A. Reşâd). Kanaat Matbaası.
- Engelhardt. (1976). *Tanzimat*. (Çev. A. Düz). Milliyet Yayınları.
- Eren, A. C. (2007). *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*. Derin Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 22, ss. 154-158). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalcık, H. (1964). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler. *Belleten*, 112, XXVIII, (Ekim), 623-649.
- İnalcık, H. & Seyitdanlıoğlu, M. (2011). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi*. (C. 5). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa, (1992). *Netayic ül-vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. (Sad. N. Çağatay). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sayın, A. V. (1999). *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*. T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2011) Divan-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed). (ss. 371-385). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Shaw, S. (1985). Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi. İçinde. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (C. 4, ss. 934-946). İletişim Yayınları.

Şener, A. (1990). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*. İşaret Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2009). Türk Dil Kurumu.

Yaman, M. T. (1940). *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*. Cumhuriyet Matbaası.

Yaman, M. T. (1944). Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtında Mütessesimlik Müessesesine Dair. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1, 75-105.

Yılmaz, Ö. (2014). Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871). *History Studies*, 6, (6), 253-280.

Zürcher, E. J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İletişim yayınları.